

बौद्ध र हिन्दूको समन्वय : करुणामय आर्यावलोकितेश्वर

डा. उद्धव पुरी

इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.

druddhabp@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v11i1.92749>

सारसङ्क्षेप

नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परामा यस्ता धेरै चाडपर्व र देवी देवताहरू छन् जसलाई हिन्दू वा बौद्धको भनी विभाजन गर्न सम्भव हुँदैन। बरु मान्ने र मनाउने परम्परा वा विधि भने फरक फरक हुन सक्दछ। त्यस्तै देवता र जात्रा आर्यावलोकितेश्वर वा सेतो मच्छिन्द्रनाथ पनि पर्दछ। परापूर्वकालदेखि नै धार्मिक आस्था र समन्वयको आधार मानिदै आएको नेपालमा बौद्ध र हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले समान रूपले मान्ने देवी देवताहरू मध्ये करुणामय लोकेश्वरहरू पनि प्रमुख हुन्। जसलाई हिन्दू र बौद्ध दुवैले आ-आफ्नै आस्था र विश्वासमा आ-आफ्नै विधि र परम्परा अनुसार मान्दै मनाउदै आएका छन्। सत्ययुगमा सुखवती भूवनबाट मृत्युमण्डलमा आएको मानिने करुणामय लोकेश्वरहरू मध्ये चार प्रसिद्ध लोकेश्वरहरूमा रातो मच्छिन्द्रनाथ (रक्तावलोकितेश्वर), आदिनाथ (आनन्दादि लोकेश्वर), नाला करुणामय (सृष्टिकान्त लोकेश्वर) र सेतो मच्छिन्द्रनाथ (आर्यावलोकितेश्वर) रहेका छन्। महायान बौद्ध धर्मको वज्रयान परम्परामा उपत्यकाका बौद्धहरूले सेतो मच्छिन्द्रनालाई आफ्नो सम्प्रदायमा आर्यावलोकितेश्वर बोधिसत्वको रूपमा मान्दछन्। त्यस्तै सनातन वा हिन्दू परम्परामा शैवधर्मावलम्बीको नाथ सम्प्रदायले विशेष गुरुको रूपमा मान्दछन् भने सनातनका अरु सम्प्रदायले पनि सहकालमा अरु हिन्दू देवी देवताकै जस्तै उच्च स्थानमा राखी पुज्ने गर्दछन्। कतिपय तिथि र विशेष दिनहरू दुवैका लागि एकै दिनमा पनि परेका हुन्छन् भने जात्रामा भने दुवै पक्षको निश्चित काम वा जिम्मेवारी रहेको हुन्छ। यसरी नेपालमा जसको पूजा पाठ र जात्रा परम्परामा नेपालमा दुवै धर्मावलम्बीहरूले आफ्नो विधि र परम्परा अनुसार समन्वयात्मक रूपमा मान्दै आएका छन्। यो नेपालको मौलिक अभ्यास र पहिचान बनिरहेको देखिन्छ।

शब्द कुञ्जी : करुणामय, लोकेश्वर, आर्यावलोकितेश्वर, मच्छिन्द्रनाथ, लोकनाथ, आदिनाथ, कामाक्ष।

परिचय

नेपालको धार्मिक सांस्कृतिक परम्पराको समन्वयात्मक स्वरूप विशेष गरी काठमाडौं उपत्यकामा देख्न र अनुभव गर्न सकिन्छ। यहाँका कतिपय देवी देवता र मन्दिर, बिहार तथा चैत्यहरू सनातन हिन्दू वा बौद्ध एकको मात्र भनी विभाजन गर्न र एकले अर्कालाई निषेध गर्न सकिँदैन (पुरी, २०७८)। विशेष गरी उपत्यकाका बिहार र मन्दिरहरूमा दैनिकजसो यस्ता परम्पराहरू देख्न पाइन्छ। स्वयम्भू, पशुपतिलगायत विभिन्न स्थानमा रहेका गणेश, भैरव, सरस्वती, करुणामयहरू लगायतका देवी देवता र इन्द्रजात्रा, कुमारी जात्राजस्ता धेरै चाडपर्वहरू पनि यस्तै रूपमा रहेका छन्। सत्ययुगमा सुखवती भूवनबाट मृत्युमण्डलमा आएको मानिने करुणामय लोकेश्वरहरूमध्ये चार प्रसिद्ध लोकेश्वरहरूमा रातो मच्छिन्द्रनाथ (रक्तावलोकितेश्वर), आदिनाथ (आनन्दादि लोकेश्वर), नाला करुणामय (सृष्टिकान्त लोकेश्वर) र

सेतो मच्छिन्द्रनाथ (आर्यावलोकितेश्वर) रहेका छन् । करुणामय वा आर्यावलोकितेश्वरहरूको समय समयमा अनेक रूप र सृष्टि भएको मान्ने गरिन्छ । जसलाई मान्दा र पुज्दा जगतको हित, सुख, शान्ति र समृद्धि हुन्छ र राष्ट्रमा समेत त्यो वर्ष अनिकाल पर्दैन भन्ने मान्यता रहँदै आएको पनि छ । त्यसैगरी करुणामय वा आर्यावलोकितेश्वरको पूजा गर्दा ग्रह, दशा, भय, रोग, विधनबाधाबाट पनि मुक्त वा पर रहन सक्ने क्षमता वा बल सधैं प्राप्त भैरहने जनविश्वास पनि रहेको देखिन्छ ।

काठमाडौंमा सेतो मच्छिन्द्रनाथ, ललितपुरमा रातो मच्छिन्द्रनाथ, उपत्यकासँग जोडिएका नालालगायतका स्थानहरूमा अन्य करुणामय वा आर्यावलोकितेश्वरहरूको जात्रा, पूजा वा पर्वको आयोजना गरी हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्मावलीहरूले आ-आफ्नै विधि र परम्पराअनुसार मान्ने र मनाउने प्रचलन रहँदै आएको पाइन्छ जसको पूजा र रथ तान्ने परम्परामा सनातन र बौद्धका समुदाय भित्रका केही विशेष जातिका मानिसहरूको भने महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ (वज्राचार्य, २०५८) । विशेषगरी वार्षिक रूपमा उपत्यकामा मान्ने मनाउने करुणामयको जात्रा र पर्वमा आर्यावलोकितेश्वर वा सेतो मच्छिन्द्रनाथ पनि पर्दछन् जसको वार्षिक रूपमा मेला वा पूजा र जात्रा उपत्यकामा सम्पन्न गर्ने गरिन्छ जसमा सनातन धर्मका विभिन्न सम्प्रदाय र महायानी बौद्ध परम्परा मान्नेहरूले संयुक्त रूपमा मेला र पूजाको व्यवस्था मिलाउँदछन् भने आफ्नै विधि र विधानअनुसार पूजा आराधना गर्दछन् ।

बौद्धमार्गीहरू सेतो मच्छिन्द्रनाथलाई बोधिसत्वका रूपमा मान्दछन् भने सनातनका नाथ सम्प्रदायको लागि गोरखनाथका गुरु र अन्यका लागि करुणामय वा सहकालका देवता भनी पुज्ने, मान्ने गर्दछन् (शाक्य, ने.सं. १०८३) । विशेषगरी तन्त्र साधनासँग पनि यसलाई जोड्ने गरिएको पाइन्छ (कोन्ज, सन् १९५९) । यो नेपालको परम्परा नेपालवासीका लागि धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयको एक जीवन्त उदाहरण पनि हो । प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य बौद्ध र हिन्दूको समन्वय : करुणामय आर्यावलोकितेश्वरका बारेमा उजागर गर्नु रहेको छ ।

अध्ययन विधि र सामग्री

आर्यावलोकितेश्वर वा सेतो मच्छिन्द्रनाथका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको यो लेख गुणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । प्राप्त स्रोतहरूका आधारमा लेख तयार पार्दा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै शैली अवलम्बन गरिएको छ । नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयको समेत परिचय दिने आर्यावलोकितेश्वर वा सेतो मच्छिन्द्रनाथ सनातन हिन्दू र महायान बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित भएर तयार पारिएको छ । नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयका आधारमा मात्रै केन्द्रीत भएर विषयको अध्ययन र अनुसन्धान भएको स्रोत र सामाग्रीहरू उपलब्ध हुन सकेनन् । तर सनातन हिन्दू र महायान बौद्ध धर्म र तिनका धार्मिक र सांस्कृतिक विषयमा बेग्ला बेग्लै आधार र महत्त्वमा करुणामय वा सेतो मच्छिन्द्रनाथको बारेमा प्राप्त भएका पूर्व प्रकाशित स्रोत र सामाग्रीहरूको उपयोग र आफ्नो भ्रमण र अवलोकन अध्ययन वा विश्लेषणको मुख्य आधार भएका छन् । नेपालमा प्रचलित बौद्ध धर्मको बज्रयान परम्परा र उनीहरूको विधिहरूलाई क्रमशः उल्लेख गर्दै तिनै विषयमा बढी केन्द्रित भएर स्रोत सामाग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । सनातन र हिन्दूहरूको पनि नाथ वा गुरुकारूपमा विशेष महत्त्व रहेको सेतो मच्छिन्द्रनाथका प्राप्त भएसम्मका प्रकाशित वा सहायक स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै उपत्यकामा सम्पन्न हुने जात्रा र पूजापाठमा आफ्नो अवलोकन र विश्लेषणलाई पनि आधार मानिएको छ । मुख्यतः उपत्यकामा दुवै

धर्मावलम्बीहरू र सर्वसाधारणहरूले उत्तिकै मान्ने सेतो मच्छिन्द्रनाथ सहकालका देवताका रूपमा भने दुवै सम्प्रदायले मान्दछन् । धार्मिक र सांस्कृतिक रूपमा त्यहाँ हुने यसको जात्रा, पूजा, मेला वा पर्वमा दुवैले विशेष रूपमा भने तन्त्र विधि अपनाएको पाइन्छ । सोही आधारमा यथासक्य सामाग्री सङ्कलन एवम् विश्लेषण गरिएकोछ । नेपालकमा परम्परादेखि सनातन हिन्दू र बौद्ध धर्मको बज्रयान सम्प्रदायमा प्रचलनमा रहेको धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयको सेतो मच्छिन्द्रनाथ वा आर्यावलोकितेश्वरले महत्वपूर्ण प्रतिनिधित्व गरिरहेको पुष्टि हुन्छ ।

विषय विश्लेषण र प्राप्ती

विशेष गरी नेपालको महायानी बौद्ध धर्म दर्शनमा मत्स्येन्द्रनाथ वा मच्छेन्द्रनाथलाई श्रीमद्आर्यावलोकितेश्वर बोधिसत्वको रूपमा लिइन्छ (वज्राचार्य, वि. सं. २०५८) र त्यसैबाट बोधिसत्व सम्प्रदायको विकास भएको मानिन्छ । उनै मत्स्येन्द्रनाथलाई हिन्दूधर्म दर्शन अन्तर्गत नाथ सम्प्रदायका अनुयायीहरूले गोरखनाथका गुरुका रूपमा लिने गर्दछन् । तर काठमाडौं उपत्यकाका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूका लागि भने यो लोक विश्वास, लोक मान्यता, लोक धर्म र लोक दर्शन स्वरूप देवतालाई करुणामयका रूपमा मानिन्छ र उनलाई सहकालका देवताका रूपमा धार्मिक सहिष्णुता, धार्मिक समन्वय र आध्यात्मिक एकताको रूपमा लिइएको पाइन्छ । सहकाल विशेषत कृषिसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ ।

मच्छिन्द्रनाथ पनि सहकालका देवताका रूपमा मानिन्छन् । त्यस्तै बौद्ध ग्रन्थ गुणकारण्य व्यूह सूत्र अनुसार संसारका प्रतिपालक नै महाबुद्ध आदिबुद्धका रूपमा लोकेश्वरलाई लिने गरिन्छ । विभिन्न समयमा लोकेश्वरको सृष्टि हुने क्रममा १०८ लोकेश्वरहरू सृष्टि भएको मानिन्छ । जगतको हित, सुख, शान्ति र समृद्धिका लागि देशकाल परिस्थिति अनुरूप सर्वसत्त्व प्राणीको उद्धार कामना गर्दै थरिथरको अवतार लिँदै करुणामय लोकेश्वरको सृष्टि हुने क्रममा ३६० लोकेश्वरहरूको पनि सृष्टि हुन गएको मानिन्छ । रक्तावलोकितेश्वर रातोमच्छेन्द्रनाथलाई सृष्टि भएका प्राणीको रक्षाका लागि अन्नधन अनाजको व्यवस्था गर्न, वृष्टि गर्ने ईश्वरका रूपमा मानिन्छ । त्यस्तै नालाको करुणामयलाई सृष्टिकर्ताका रूपमा लिइन्छ भने लोकेश्वर आदिनाथलाई ग्रह दशा, भय, रोग विघ्न बाधाबाट मुक्त गर्ने देवताको रूपमा मानिन्छ । त्यस्तै आयु वृद्धिका लागि भने आर्यावलोकितेश्वर सेतो मच्छेन्द्रनाथलाई मानिन्छ (वज्राचार्य, वि. सं. २०५८) ।

विशेष गरी उपत्यकाका नेवार र अरू सम्प्रदाय चाहे उनीहरू बौद्ध वा हिन्दू हुन् दुवैले समन्वयवादी नीति देखाउँदै उनीहरूको पूजा पाठ र जात्रा पर्व मनाउँदै आएका छन् । नेवार बौद्धहरू चाहिँ प्रायः लोकनाथ, आदिनाथ, नाला करुणामय र सेतो मच्छेन्द्रनाथको दर्शन गरी महिना महिनामा अष्टमी उपोषध व्रत बसी सप्तविधानोत्तर सत्वपूजा गरी ध्वजा चढाई पूजा पाठ गर्दछन् भने पाटनको रातो मच्छिन्द्रनाथ र काठमाडौंको सेतो मच्छिन्द्रनाथको रथ बनाइ सहर परिक्रमा गरी मानिन्छ । तर नाला र चोभारको करुणामयलाई भने खट जात्रा गरिन्छ । मच्छिन्द्रनाथलाई भारतमा पनि मान्ने चलन छ । भारतको कर्नाटक, राजस्थान, बंगाल, दार्जलिङ्ग लगायतका स्थानहरूमा मन्दिर समेत रहेको छ (शाक्य, वि.सं. २०६५) ।

सेता मत्स्येन्द्रनाथ वा आर्यावलोकितेश्वर कान्तिपुरका करुणामय लोकेश्वर मध्येका एक हुन् । यसलाई उपत्यकाका नेवारहरू जनबाहा द्यः पनि भन्दछन् भने अन्य धर्मावलम्बी तथा जातिहरू यसलाई सेतो मच्छिन्द्रनाथको रूपमा मान्दछन् । सेतो मच्छिन्द्रनाथको स्थापना गर्नु अघि नै कनक चैत्य महाविहार

निर्माण भैसकेको र यस विहारलाई प्राचीन समयमा कोलियग्राम जमलग्रन्थी विहार भन्ने गरिन्थ्यो । त्यसैले मच्छेन्द्रनाथलाई जमलेश्वर आर्यावलोकितेश्वर वा अमोघ पाश लोकेश्वर पनि भनिएको छ (बज्राचार्य, ने. सं. १०९९) ।

उनलाई श्वेतवर्ण आर्यावलोकितेश्वर भएकोले सेतो मच्छेन्द्रनाथ भनिएको हो । सेतो मच्छेन्द्रनाथका आँखा साना साना छन् । मूर्ति पूर्वाभिमुख छ । उनको दाहिने हातमा अभय वरदान दिइएको छ भने बायाँ हातले कमलको फूल लिएको छ । उनले ध्यान मुद्रामा रही मर्त्यमण्डलमा हेरिरहेको देखिन्छ । उनले तल हेर्नुको कारण जबसम्म कीटपतङ्गहरू सहित सबै प्राणीको निर्वाण वा बुद्धत्व प्राप्त हुँदैन तबसम्म आफूले समेत निर्वाण प्राप्त गर्दैन भनी हेरिरहेको भन्ने भनाइमा विभिन्न पौराणिक कथाहरू छन् । सेतो मच्छेन्द्रनाथको शीरमा अभिताभ बुद्धको मूर्ति छ । दायाँ बायाँ आर्यतारा र पद्मताराका मूर्तिहरू राखिएका छन् । ताराहरूको आमा आर्यावलोकितेश्वर मच्छेन्द्रनाथलाई मानिन्छ । उनले जगतको कल्याण गर्न नसक्दा दुई थोपा आशु झारेको र त्यसैबाट दुई तारा उत्पन्न भएको मानिन्छ र तिब्बती लामाहरू आर्यावलोकितेश्वरलाई जामन कार्पोभ अर्थात् सेतो तारा भनी मान्दछन् (शाक्य, ने.सं. १०८३)

आर्यावलोकितेश्वरको उत्पत्तिका सम्बन्धमा केही ऐतिहासिक तथ्यहरू पाउन सकिन्छ । कनक मुनि बुद्धको सम्भनामा निर्माण गरिएको कनक महाचैत्य महाविहार जनबहालको कुरा शाक्य र कोलियसँग पनि जोडिएको छ । कोलियग्राम भन्ने नाम पनि उल्लेख भएका कारण उनीहरूकै नामबाट पछि अपभ्रंश भएर केलटोल हुन गएको हो । नरेन्द्र देव र यक्ष मल्लको पालाका अभिलेखहरूमा पनि यो कुरा उल्लेख भएबाट यसलाई पुरानै मान्नु पर्छ । उनको उत्पत्तिका सम्बन्धमा हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्मानुसारका कथाहरू पनि छन् । एक कथा अनुसार भगवान् बुद्ध नेपालको भूमि कान्तिपुरमा आएको र आर्यावलोकितेश्वर मच्छेन्द्रनाथको उत्पत्तिका सम्बन्धमा मैत्री बोधिसत्वलाई भने अनुसार कान्तिपुर स्थापना नभएको बेलामा जमपुर भन्ने एउटा जमदेश थियो । राजा यक्षमल्लकी रानी भुवनेश्वरीबाट रत्नमल्ल नामको छोरा जन्माइन् । उनै राजाको पुण्यानुलाभले सुखवती भुवनबास गर्ने श्री करुणामयले सर्वसत्त्व प्राणीको उद्धार गर्ने हेतु एक विहार स्थापना गरे । यो विहार बागमती र कागमती मिल्ने कालमोचन तीर्थका किनारामा थियो । जुन सथानलाई आजभोलि व्हंगः वा वड्ग भन्ने गरिन्छ । कालमोचनको तीर्थमा स्नान गरी करुणामयको दर्शन गरेमा कालबाट मुक्त भई आयुपूर्ण भई सधैंका लागि निरोगी हुनेछ भन्ने बुद्धले भनेका थिए । यो पूण्यभूमिमा देवलोकबाट तल तीर्थमा आएको ठाउँ भएकोले इन्द्रचोक भन्ने गरिएको हो । त्यसरी नै त्यस समयमा आकाशबाट झरेका आकाश भैरव पनि तल आई इन्द्रचोक वड्गमा सिद्ध भएर बसेको उल्लेख छ (बज्राचार्य, ने. सं. १०८४) ।

त्यसैगरी अर्को एक कथा अनुसार यमपुरका राजा यमराजले पृथ्वीमामा बसेका प्राणीहरूको मृत्यु हुने अवस्थामा धर्ममा आस्था राख्नेहरूलाई स्वर्गमा पठाउने र पाप गर्नेलाई नरकमा ल्याई सास्ती गर्ने आदेश दिने गर्दथे । त्यसबेला यमराज र चित्रगुप्त दुवै भेष बदलेर स्वयम्भू दर्शन गर्न आउँछन् । कर्म अनुसार फल दिने यी दुई जना पृथ्वीमा आएको थाहा पाएर यहाँका राजा यक्षमल्लले भेट्न इच्छा गरे । उनीहरू दुवैलाई राजदरबारमा बोलाई सम्मान गरे । राजाको यस्तो सम्मानदेखि दुवैले खुशी भएर राजालाई कुनै वर माग्न अनुरोध गरे । राजाले पनि मौकामा आफू कहिल्यै नमोर्ने र सधैं तन्नेरी भइराख्ने वर मागे । तर यमराजले आफूले यस्तो वर दिन नसक्ने र यस्तो वर सुखावती भुवनमा बस्ने आर्यावलोकितेश्वरले मात्र दिन सक्ने बताए । यमराजले राजको कर र जिद्दलाई टार्न नसकी आर्यावलोकितेश्वर यक्ष मल्ले स्नान गर्ने

पोखरीबाट अभिताभ बुद्ध शिरमा राखी प्रकट भए । यमराजले राजाको अनुरोधलाई सुनाएपछि आर्यावलोकितेश्वरले पनि म आएको पोखरीको पानी जहाँ जान्छ त्यो नै कालमोचन तीर्थको रूपमा सिद्ध हुनेछ । यस तीर्थमा जसले स्नान गर्छ उसलाई कालबाट बचाउँछ । यसै ठाउँमा बागमती र कालमतीको दोभानमा एउटा बिहार पूर्वभिमुखी गरी बनाउन आज्ञा गर्दछु । उक्त स्थानको पानीले स्नान गरी मेरो दर्शन गरेमा निरोगी हुनेछ भनी आर्यावलोकितेश्वर विलीन हुनुभयो । यही आसपास यमराजको सम्भनामा यमलेश्वर भनी एउटा लिङ्ग पनि गाडिएको छ । त्यसपछि यक्ष मल्लले आफ्ना रत्न मल्ल छोरासँग मिली करुणामयको एउटा बिहार पनि बनाए । अहिले पनि आयु साधना र रोगबाट मुक्त हुन र सुखावती भुवन बास कामना गर्न यस करुणामयको स्मरण गर्दै आइएको छ (बज्राचार्य, ने.सं. १०८४) ।

त्यस्तै मच्छेन्द्रनाथका उत्पत्तिका सम्बन्धमा भद्रकालीसँग पनि जोडिएको छ । काठमाडौंको अमोघ पाश करुणामयको प्रतापले यहाँका मान्छेहरू सुखी हुँदै आएको देखेर पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको मन स्थिर हुन सकेन । राजाले सबल बहालका शाश्वत बज्र बज्राचार्य जो मन्त्रसिद्ध पनि थिए उनीसँग सल्लाह लिए । त्यस पछि शाश्वत बज्रले भारतको आसममा रहेको कामरूप कामाक्षामा भद्रकाली नामकी एक देवी छिन् तिनलाई नेपालमा ल्याएमा उनले ती नरसिंहलाई धपाउन सकिने बताए । सोही अनुरूप राजाको आज्ञा लिएर बज्र बज्राचार्य भारत गए र जाडको कड भएको मद्यपात्रमा भद्रकाली परमेश्वरलाई ढक्कीमा राखी नेपाल ल्याए । शाश्वत बज्रले भद्रकालीलाई नेपालमा ल्याएको खबर राजा कहाँ पुऱ्याउन भद्रकाली साधना गरी ल्याएको ढक्की टुडिखेलको एउटा रुखमा भुण्डाएर दरवारतिर गए । त्यसैबेला एउटा ज्यापू खेतमा जान त्यतैबाट आउँदा उनले भद्रकालीलाई रोइरहेको एउटा बालिकाको रूपमा देखे । उनले उक्त केटीलाई सुनको रोटी दिउँला भनी फकाई फुलाई आफैसँग खेतमा लगे । खेतमा पनि उनी रोएकोले रोटी खान दिएपछि बालिकाले आफ्नो सबै वृत्तान्त बताइन् । त्यसपछि उनी त्यहीँबाट अन्तर्धान पनि भइन् । उनले खाएको रोटी पनि सुनमा परिणत भयो । त्यसबेला शाश्वत बज्र बज्राचार्यले आफ्नो ढक्की हराएकोले दिव्य दृष्टिबाट कता पुगेको थाहा पाए । उनले त्यहाँ पुगी बच्चीलाई फकाइ फुलाई गरी सुनको रोटी दिन्छु र कहीं नभएको जात्रा पनि देखाउँछु भनी टुडिखेलको एक कुनामा मन्दिर बनाइ राखिदिए । लुंमधि भनी उनलाई चामलको रोटीमा बेसार दली चढाउने र वर्षेनी घोडे जात्रा देखाउने चलन पनि चल्थो । यसरी भद्रकालीको उत्पत्ति पनि करुणामयकै कारणबाट भएको मानिन्छ (बज्राचार्य, ने. सं. १११८) ।

त्यस्तै अर्को एक कथा अनुसार रानीपोखरीको उत्तरीभाग तिर जमल बहाल भन्ने ठाउँमा खेतबारीमा काम गर्दा उनले एउटा मूर्ति फेला पारे । उक्त मूर्तिले म यहाँ बस्दिन भनेकोले राजाको आज्ञा लिई कनक चैत्य महाबिहारमा लागि राखियो । पछिमात्र त्यसलाई जनबहालमा ल्याइएको हो (शाक्य, ने.सं. १०८३) । यसरी सोतो मच्छेन्द्रनाथको उत्पत्तिसँग हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्म संस्कृतिको समन्वय भएको देखिन्छ र दुवैले आ-आफ्नो तरिकाले पूजा आज्ञा एवं आराधना गर्दै आएका छन् ।

आर्यावलोकितेश्वर वा सेतो मच्छेन्द्रनाथको जात्रा र महास्नानमा पनि दुवै धर्मावलम्बीहरूको उत्तिकै सहभागिता रहेको देखिन्छ । पौष शुक्ल अष्टमीका दिन उनको महास्नान गराउन सप्तमीकै दिन बिहान चार बजेतिर गुरुजु, थकाली र सर्वसाधारण सहितको टोली ठूला ठूला गोजा (एक प्रकारको भात वा सातुबाट पानीमा मिलाई बनाएको) पूजाको सामग्री लिएर नवघट राखी जल लिन भचाखुसी वा शान्त तीर्थ जान्छन् । उक्त जल जनबहालमा ल्याएर करुणामयको जीवन्यास गरिन्छ । त्यसको भोलिपल्ट अष्टमीका दिन नेमकुल जातिले महास्नान गराउँदछन् । सो हेर्न कुमारीलाई पनि लगिन्छ भने महास्नान हेर्न आकाश मार्गबाट

तेत्तीसकोटी देवताहरू गन्धर्व, किन्नर र यक्षगणहरू पनि आउँदछन् । त्यसछि धार्मिक विधि पूरा भएपछि सख्खर र चिउरा प्रसादको रूपमा लिइन्छ । उनलाई लुगा लगाइदिने घाम तपाइदिने जस्ता विधिहरू हुन्छन् भने चित्रकारहरूले लोकेश्वर र तारालाई रङ्ग रोगनहरू भरिदिन्छन् । अन्त्यमा दशकर्म पूजापछि लोकेश्वरलाई प्रतिष्ठा गरी भव्य भोज खाने चलन पनि छ । सोतो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा भने चैत्र शुक्ल अष्टमी, नवमी, र दशमी तीन दिन स्वर्ग, मर्त्य र पातल तीनै लोक रहेको देवी देवताहरूलाई देखाउने गरिन्छ । यदि रथलाई पूर्ववत निश्चित स्थानमा समयमै लान सकिएन भने बढी दिन पनि लाग्न सक्दछ (बज्राचार्य, ने.सं.१०८४) । नेपालको धर्म र संस्कृतिको नमुनाका रूपमा मानिने यो परम्पराका कार्यमा हिन्दू र बौद्ध दुवैले दुवैको देवी देवतालाई धार्मिक सहिष्णुता र समन्वयको आधारमा मान्दै र मनाउँदै आएका छन् ।

निष्कर्ष

उपत्यकामा मान्दै र मनाउँदै आएको करुणामय वा सेतो मच्छिन्द्रनाथ जात्रा वा पूजा नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयको पक्षसँग जोडिँदै आएको छ । जसलाई नेपालको महायान बौद्ध र हिन्दूको शैव सम्प्रदायले विशेष रूपमा मान्ने तथ्य अध्ययनले पुष्टि गरेको छ । नेपालमा प्रचलित सनातन हिन्दू र उपत्यकामा प्रचलित बज्रयान बौद्ध परम्परा मान्ने अनुयायीले विशेषतः सहकालको देवता वा गुरुको रूपमा मान्दै तन्त्र साधना विधिलाई विशेष पूजा आराधना ठान्दछन् । यस अर्थमा दुवै सम्प्रदायले तन्त्र साधनाको केन्द्र पनि यसलाई मानेका छन् । दुवैले आफ्नै विधि र परम्पराले दैनिकी पूजा, आराधना र साधना गर्दछन् भने वार्षिक रूपमा मनाइने जात्रामा पनि संयुक्त सहभागिता देखाउँछन् । सामान्यतया यससँग हुने वा मानिने विशेष दिन वा तिथि मिति पनि कतिपय एकै दिन पर्दछन् र दुवै धर्मावलम्बीका आ-आफ्ना गुरु, पुरोहित र बज्राचार्य वा गुभाजुबाट पूजा र दुवैको बेग्ला बेग्लै मन्त्र र परम्पराबाट मान्ने कार्य सम्पन्न हुने गर्दछ । दुवैको आस्थाको केन्द्र र दुवैले शक्ति प्राप्त, साधना र सिद्धिका लागि मानेको एकै करुणामय वा देवता नेपालको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सहकार्य र समन्वयका लागि उदाहरणीय बन्दै आएको छ । यो नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयका लागि उल्लेखनीय विषय पनि हो भने यसको निरन्तरतामा दुवै पक्षको विवादादरहित सहकार्यको परम्पराले निरन्तरता पाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री सूची

- कोन्ज, ई. (सन् १९५९), बुद्धिजम: इट्स इसेन्स् एण्ड डेभलपमेन्ट, युएसए ।
 पुरी, उद्धव (२०७६), नेपालमा धार्मिक र सांस्कृतिक समन्वयका मुख्य आधारहरू, तलेजु प्रकाशन ।
 बज्राचार्य, अमोघब्रज (ने.सं.१०९९), लोकेश्वर परिचय, लोकेश्वर संघ ।
 बज्राचार्य, कमलानन्द (ने.सं.१०८४), श्री करुणामय आर्यावलोकितेश्वर जनवाहाद्योया वाखुं, सुवर्ण शाक्य ।
 बज्राचार्य, जुद्धरत्न (ने.सं.१११८), श्री लुंमधि अजिमा भद्रकालीयागु संक्षिप्त परिचय, श्रीमती सुनकेशरी बज्राचार्य ।
 बज्राचार्य, मुनीन्द्ररत्न (२०५८) नेपालका चार प्रसिद्ध करुणामय लोकेश्वर, प्रमोद हर्ष बज्राचार्य ।
 शाक्य, तीर्थरत्न (२०६५), नेपाल मण्डलका बौद्धहरूको धार्मिक अभ्यास र जीवन शैली, बुद्धधर्म अध्ययन गोष्ठी ।
 शाक्य, राजा (ने.सं.१०८३), भाय् व इतिहास जनवहा, ज: ल्या: ।